

УДК 167.7:161.1:168.522

Балл Г.О.,

зав. лабораторії методології і теорії психології

Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,

член-кор. НАПН України, доктор психол. наук, професор

ДВОРІВНЕВА МОДЕЛЬ КАТЕГОРІЙНО-ПОНЯТТЄВОГО АПАРАТУ

ЛЮДИНОЗНАВСТВА

Обґрунтовується дворівнева модель категорійно-поняттєвого апарату людинознавства (зокрема, психологічної науки). У його складі виокремлюються якісно різні одиниці знання: а) категорії; б) наукові поняття, у яких категорії здобувають конкретизацію. Характеризуються узагальнювальний і розрізнявальний підходи до поняттєвої конкретизації категорій.

Ключові слова: одиниця знання, категорія, наукове поняття, термін, концепт, поняттєва конкретизація категорій.

1. Атрибутом самосвідомості науки є прагнення до вдосконалення її логічних і лінгвістичних засобів. **Метою** даної статті є розкриття однієї з можливостей реалізації цього прагнення у сфері людинознавства.

Серед вищезгаданих засобів виділимо: а) *одиниці знання* (у тому числі описувані під назвами «*поняття*» і «*категорія*»); б) *мовні знаки* (головним чином, слова й словосполучення), що позначають вказані одиниці знання. За дотримання деяких умов, про які йтиметься нижче, такі знаки називають *термінами*.

2. Визначальний для науки принцип раціональної підтверджуваності знань знаходить, серед іншого, втілення у вимозі чіткого окреслення змісту використовуваних понять і однозначної відповідності між ними й термінами, які їх позначають. Дотримання цієї вимоги є необхідним для виконання логічного *закону тотожності*, за яким, якщо у процесі умовиводу йдеться про який-небудь предмет *A*, те протягом усього цього процесу $A = A$, тобто, за В.Ф. Асмусом, ми повинні «мислити саме цей предмет і в тому самому змісті його ознак» (цит. за [10, 596]).

Ті самі слова виконують різні функції в наукових текстах, з одного боку, і в повсякденному мовленні, а також у художніх, публіцистичних, пропагандистських текстах, з іншого. У першому випадку ці слова є переважно носіями уніфікованих *значень* (саме такі слова називають *термінами*; прикладом може бути слово «*сила*», коли воно позначає одну з величин у формулюванні фізичного закону); у другому ж випадку ті ж слова (хоча б «*сила*» як звичайний іменник української мови) служать носіями більш розмитих *значень* і водночас, великою мірою, емоціогенними носіями *смислів*. Найяскравіший вияв ця функція знаходить у поезії – її характеризують, серед іншого, як «діяльність із множення й ускладнення смислів» [13, 484].

3. Утім, жорсткі вимоги до засобів науково-пізнавальної діяльності – це радше ідеали, ніж норми, що підлягають безумовному виконанню. Можливий ступінь наближення до зазначених ідеалів залежить, по-перше, від характеру досліджуваних об'єктів і, по-друге, від т. зв. дослідницької програми [16]. Орієнтуючись на ці критерії, розрізняють типи наук. Зокрема, В.П. Філатов (див. його виступ на круглому столі [6]) виокремлює чотири типи, а саме: 1) «точні» природничі науки (фізика, хімія й т. п.); 2) описово-класифікаційні природничі науки (наприклад, науки про Землю); 3) соціальні науки (таких як економічна наука, соціологія), що прагнуть з'ясувати закономірності функціонування людських співтовариств; 4) гуманітарні науки (історична наука, культурологія й т. п.). Ще тісніше, ніж «точні» природничі науки, наближаються до вищезгаданих ідеалів математика й математична логіка (які не увійшли до типології

Філатова) – науки, орієнтовані не безпосередньо на пізнання світу, а на побудову й дослідження формальних моделей, які могли б стати засобами такого пізнання. На протилежному полюсі розглянутого ряду за гуманітарними науками можна розмістити філософію – за переважною думкою, окрему від науки сферу культури, що реалізує, у рамках раціонального пізнання, максимальну свободу в обранні його засобів.

Межі між позначеними сферами раціонального пізнання аж ніяк не чіткі, у кожній зі сфер та у багатьох дисциплінах практикуються різні типи дискурсів. Зокрема, у психології конкурують (а мали б конструктивніше взаємодіяти) природничонаукова й гуманітарна традиції.

При переході від «точних» наук (математичних і природничих), через проміжні типи, до гуманітарних наук і до філософії, стають менш строгими норми раціонального пізнання; на їхнє пом'якшення йдуть заради повнішого охоплення властивостей складних досліджуваних об'єктів, включно з такими властивостями, які дуже важко формалізувати. Зазначене пом'якшення вимог стосується і мовних засобів науки. Гуманітарні терміни, порівняно з термінами «точних» наук, є значно ближчими за своєю семантикою до звичайних слів національних мов.

4. Звернімося тепер до *категорій*. Термін «категорія» є багатозначним, подібно до інших ключових термінів філософії й гуманітарних наукових дисциплін (включно з методологією науки). Візьмемо за вихідне трактування категорії як «*фундаментального, вузлового на даному етапі розвитку, поняття деякої науки*» [9, 3]. Вказується, що такого роду поняття «є в будь-якій науці. У математиці це, наприклад, число, множина, група й т.п. У фізиці – поле, елементарна частка, маса та ін. В історичній науці – народ, нації, війна, реформа й т. п. Навколо таких понять-категорій вибудовуються наукові описи, гіпотези, концепції, теорії» [там само].

Проте, як уже відзначалося [1; 5], постають сумніви в адекватності трактування категорій (у розглянутому сенсі) як виду *наукових* понять. Адже логічні вимоги до останніх категорій (принаймні, у гуманітарній сфері) не задовольняють і, власне, не повинні задовольняти. Візьмемо, наприклад, такі категорії, як «*культура*», «*особистість*», «*діяльність*», «*свідомість*», «*зміст*», «*діалог*», «*творчість*». Важко вказати більш-менш чіткі критерії, які дозволили б упевнено ідентифікувати будь-який запропонований предмет як такий, що підпадає під подібну категорію, або, навпаки, категорично відкинути таке припущення. Але ця обставина зовсім не знецінює категорії, оскільки їх призначення інше, ніж наукових понять. Представляючи, у рамках деякої наукової галузі, якийсь аспект буття, кожна категорія знаходить конкретизацію в наукових поняттях, що є компонентами гіпотез, концепцій, теорій. Порівняно з категоріями ці поняття повинні бути точнішими за змістом й більшою мірою задовольняти логічні вимоги (нехай і слабші у гуманітарних дисциплінах, ніж у «точних» науках). Такі поняття – разом з термінами, якими вони позначаються (і які несуть на собі, крім іншого, специфіку національних мов), – утворюють *поняттєво-термінологічне поле* даної категорії.

Втім, у попередньому абзаці описано бажаний стан, від якого відрізняється реальний стан справ (зокрема, у психологічній науці): і при теоретичному обґрунтуванні здійснюваних досліджень, і в навчальній літературі поняттєва конкретизація категорій, якщо й здійснюється, то не рефлексується. І категорії, і поняття, як правило, позначаються тими самими словами. Один із приємних винятків – вживання О.М. Леонтєвим терміна «*окрема діяльність*» (або синонімічного – «*особлива діяльність*») для позначення одного з понять, яке (поряд з поняттями, позначуваними термінами «*дія*», «*операція*» та ін.) використовується в *теорії діяльності*. До речі, «*дія*», як *поняття* зазначеної теорії, будучи тим самим одним із засобів конкретизації *категорії діяльності*, слугує також однією з багатьох конкретизацій *категорії дії*, роль якої (як і низки інших провідних категорій) у розвитку психологічної науки простежив М.Г. Ярошевський [17]. Окреслену вище функцію категорій (у даному разі – психологічних) він розкривав так: «Категорійний апарат психології... і є той, вирощуваний зусиллями поколінь дослідників психічної

реальності, “магічний кристал”, завдяки якому ця реальність стає усе більш зримою для наукового бачення й усе більш доступною для науково-практичного освоєння. Історично склалося так, що різні “вузли” категорійного апарату психології стали – кожний – центрами роботи різних напрямів і шкіл: категорія дії – функціоналізму й бігевіоризму, категорія образу – структуралізму й гештальтпсихології, категорія мотивації – психоаналізу і т. д.» [17, 218].

5. За своїми логічними, семантичними і психологічними характеристикам *категорій* – як вони охарактеризовані в п. 4 – ближчі не до *наукових понять*, а до складових індивідуальної й суспільної свідомості, що їх у сучасній соціолінгвістиці й культурології називають *концептами*. Спеціально досліджувались, наприклад, такі концепти, як «доля», «душа», «зустріч», «шлях», «світло», «честь», «любов» та ін. [8].

Термін «*концепт*» (як і термін «*категорія*» – див. п. 4) багатозначний. Проте, орієнтуючись на вельми поширене трактування концептів [7; 8], можна вказати головні властивості, що відрізняють їх від понять, особливо від повноцінних наукових понять:

а) емоційну насиченість концептів – на відміну від емоційної нейтральності понять, особливо наукових;

б) рухливість, нечіткість концептів – на відміну від усталеності й чіткості наукових понять;

в) стихійність, природність становлення концептів – на відміну від цілеспрямованого формування наукових понять та їх систем. «...*Поняття* – те, про що люди домовляються, їх люди **конструюють** для того, щоб “мати спільну мову” під час обговорення проблем; *концепти* ж існують самі по собі, їх люди **реконструюють** із тим або іншим ступенем (**не**)упевненості» [7, 616].

А тепер згадаймо про категорії, зокрема психологічні, як їх описував М.Г. Ярошевський. Хіба не мають вони властивостей, характерних для концептів? Скажімо, хіба *образ* або *гештальт* свого часу для гештальтпсихологів або *діяльність* для прихильників діяльнісного підходу – це лише предмети вивчення й засоби інтерпретації емпіричних даних? Ні, для психологів, що вважають ці (або інші) категорії основними, вони мають безсумнівну цінність, бо спираючись саме на них, як переконані ці психологи, слід розбудовувати психологічну науку. Водночас (див. вище властивість «б» концептів) уявлення про психологічні категорії аж ніяк не є незмінними, вони уточнюються і вдосконалюються. Нарешті, навряд чи є сенс «домовлятися» про категорії; доцільніше, мабуть, фіксувати об’єктивні тенденції їх розвитку й, беручи ці тенденції до уваги, пропонувати ті чи інші рекомендації. На відміну від цього, про поняття як елементи теорії – принаймні, у рамках співтовариства, яке налаштоване цю теорію прийняти й, тим паче, базувати на ній технології (діагностичні, навчальні та ін.), – домовлятися можна й треба.

Тож є підстави вважати, що *категорії певної науково-гуманітарної галузі* – це *провідні концепти мислення в цій галузі* (на відміну від концептів повсякденного мислення, переважно досліджуваних соціолінгвістикою).

6. Отже, стосовно людинознавчих наук (в усякому разі, гуманітарних або таких, що мають, як психологія, вагому гуманітарну складову) вище обґрунтована *дворівнева модель їх категорійно-понятійного апарату*, що постулює наявність у його складі якісно різних одиниць знання: по-перше, *категорій*, кожна з яких, нагадаю, представляє, у рамках деякої наукової галузі, якийсь аспект буття, і, по-друге, *наукових понять*, у яких категорії знаходять конкретизацію.

Наведу приклад. Влучною характеристикою *смыслу як категорії* (принаймні, у сфері психології) видається наступна теза Д.О. Леонтьєва: «Смисл (зокрема, смисл текстів, фрагментів світу, образів свідомості, душевних явищ або дій) визначається, по-перше, через ширший контекст і, по-друге, через інтенцію або ентелехію (цільову спрямованість, призначення або напрямку руху). Очевидно, слід розглядати ці дві характеристики – контекстуальність та інтенціональність – як два основні атрибути смислу, інваріантні щодо конкретних його розумінь, визначень і концепцій» [12, 26]. У

конкретних психологічних концепціях використовуються поняттєві конкретизації розглянутої категорії. Ними можна вважати, зокрема, поняття *особистісного смислу* за О.М. Леонтєвим й поняття *операціонального смислу* за О.К. Тихомировим. Більш формалізоване поняття *смислу* як компонент системи психолого-епістемологічних понять (яка містить також поняття «об'єктивне значення» і «суб'єктивне значення») розглянуте у [2].

Ще приклад. У психологічній концепції С.Л. Рубінштейна «вчинок» – одне з понять, за допомогою яких конкретизуються категорії «дія» і «діяльність». На відміну від цього, у концепції В.А. Роменця «вчинок» постає центральною категорією психологічної науки (докладніше див. [3]).

До наукових понять та їх систем ставиться вимога *логічної релевантності*. Зокрема, терміни, що позначають ці поняття, повинні відповідати закону тотожності (див. п. 2). Справді, з логічно нерелевантних квазіпонять не можна побудувати ясну й несуперечливу теорію. Вони не можуть бути покладені й в основу стандартизованих процедур – експериментальних, психодіагностичних і т. п.

На відміну від цього, категоріям логічна релевантність потрібна значно меншою мірою у зв'язку з тим, що їх призначення полягає у предметній, світоглядній і методологічній орієнтації *творчої* діяльності дослідників (теоретиків і експериментаторів), розроблювачів технологій і гуманітаріїв-практиків (практичних психологів, педагогів, соціальних працівників і т.п.). Логічні огріхи дискурсу, що містить характеристику й обговорення категорій, більш-менш компенсуються при цьому інтуїцією діяча, до якого цей дискурс звернений.

7. Спираючись на розглянуту дворівневу модель категорійно-поняттєвого апарату гуманітарного людинознавства, був здійснений аналіз наявних у цій галузі знання поняттєвих конкретизацій цілої низки категорій (таких як «культура», «особистість», «творчість», «діалог», «смысл» та ін.). При цьому були виділені (див. [1]) два принципово різні підходи до характеристики понять, що вводяться при такій конкретизації. Перший підхід – *узагальнювальний*, орієнтований на якнайширше використання поняття, що розглядається. Другий підхід – *розрізнявальний*; він ставить це поняття у відповідність насамперед найяскравішим проявам відображуваного ним явища або якості. Характерне висловлювання прихильника такого підходу: «Ми кажемо: *самостійна особистість*. Але *несамостійна особистість* – і не особистість зовсім» [14, 155].

Узагальнювальний підхід має безсумнівні методологічні переваги, оскільки: а) він відповідає тенденції, що виправдала себе в методології науки, до все більшого узагальнення основних понять; б) зміст, що вкладається в обговорюване поняття за розрізнявального підходу, може бути переданий (причому чіткіше) й на базі узагальнювального підходу через встановлення родо-видових відношень (коли, наприклад, «духовні смисли» розглядаються як певний вид смислів у широкому розумінні). Це дає вагомі підстави віддавати перевагу узагальнювальному підходу. Але треба поважати й мотиви, що найчастіше привертають учених-гуманітаріїв до розрізнявального підходу. У центр своєї діяльності (часто не тільки науково-пізнавальної, а й науково-практичної – яка передбачає безпосередній вплив на соціум і/або його членів) такий учений найчастіше ставить феномен, якому надає яскраво вираженого позитивного смислу і тому прагне якнайширше утвердити його в суспільній практиці (або, навпаки, феномен, якому надає явно негативного смислу і від якого відтак прагне позбавити, наскільки це є можливим, суспільну практику). Відповідно, він схильний визначати головне поняття розроблювальної ним концепції так, щоб воно описувало саме цей феномен, – і віддавати такому поняттю перевагу як головному перед поняттями більш узагальненими, більш чіткими, але ціннісно нейтральними.

Поняття, що вводяться у межах розрізнявального підходу, є, у певному сенсі, не зовсім науковими – хоча б тому, що вони несуть для людей, які їх використовують, смисли (можна сказати також: цінності), що виходять за межі наукової сфери; у цьому

плані такі поняття близькі до концептів. Водночас, скориставшись типологією науково-психологічних дискурсів [11], можна визнати доречність розрізнявального підходу в дискурсах, або розрахованих безпосередньо на зміну ціннісних настановлень реципієнтів, або таких, що пропонують реципієнтам (наприклад, педагогам чи практичним психологам) способи впливу на ціннісні настановлення їхніх підопічних. У дискурсах, що претендують на об'єктивне відображення фактів і закономірностей, переваги узагальнювального підходу незаперечні.

8. Важливу функцію пропонованої дворівневої моделі можна вбачати в тому, що вона дозволяє сполучити турботу про належний логічний рівень науково-гуманітарних дискурсів із подоланням поширеного нині крайнього скепсису щодо перспектив досягнення такого рівня.

Нарікання стосовно різнобою, що межує з хаосом, у трактуванні понять не вщухають, зокрема, у психології особистості. При загальному інтересі до самого поняття (або категорії) особистості, воно, через розмитість свого змісту, перетворилося, за словами В.С. Мухіної, «ніби у “Mädchen für alles” – у служницю для всіх» [15, 316]. Я не наважився в попередньому реченні віддати перевагу тому або іншому із двох варіантів назви одиниці знання («поняттю» або «категорії»): адже у нинішніх психологічних дискурсах прийнято розуміти під «категорією» просто важливе поняття. Тим часом, шлях до пом'якшення наявних труднощів вбачається в усвідомленні відмінності функцій зазначених одиниць знання. Тоді як *поняття* покликані служити компонентами наукових (а отже, чітких) теорій, головні функції *категорій* – бути основою для побудови таких, що конкретизують їх, систем понять, засобами осмислення досягнутих даною галуззю науки результатів і проблем, що стоять перед нею, а також засобами скоординованого планування подальших досліджень і розробок.

У статті [1] викладені: по-перше, трактування *категорії* особистості як віднесеного до людського індивіда модусу культури; по-друге, *поняттєва конкретизація* такого трактування. Ця конкретизація, що характеризує особистість як інтегративну якість індивіда (особи), додатково уточнюється завдяки спираю на узагальнене поняття моделі.

9. Переходячи до **висновків** по статті, відзначаю: у ній наведені аргументи на користь евристичності запропонованої дворівневої моделі категорійно-поняттєвого апарату гуманітарного людинознавства. Водночас слід визнати грубість цієї моделі, що намагається відобразити складну реальність (у даному разі реальність науково-теоретичної діяльності) за допомогою диз'юнктивних шкал, які містять кожна лише по два значення певного параметра (категорія *або* наукове поняття, узагальнювальний *або* розрізнявальний підхід до поняттєвої конкретизації категорій).

Разом з тим смисл і цієї моделі, і її бажаних удосконалень я вбачаю у їхній спрямованості на реалізацію *раціогуманістичної орієнтації* в методології людинознавства [4]. Ця орієнтація передбачає, зокрема, що, прагнучи до конструктивної взаємодії природничонаукової та гуманітарної традицій, не можна обмежуватися ні взаємною *толерантністю* їх прихильників, ні навіть *діалогами* (змістовною взаємодією) між ними, але слід створювати й використовувати *медіатори* – інструменти забезпечення продуктивності таких діалогів. Як один із таких медіаторів розроблялася описана вище модель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г.А. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица / Г.А. Балл, В.А. Мединцев // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 167–178.
2. Балл Г.А. Нормативный профессиональный идеал ученого / Г.А. Балл // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 3. – С. 26–45.
3. Балл Г. Трактатування вчинку в теоретичному доробку С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця / Г. Балл, О. Нікуленко // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 124–129.

4. Балл Г. Система принципов раціогуманізму / Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С. 16–32.
5. Балл Г.А. «Отношение» в контексте двухуровневой модели категориально-понятийного аппарата психологии / Г.А. Балл // Мир психологии. – 2011. – № 4. – С. 39–53.
6. Гуманитарная наука как предмет философско-методологического анализа (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2007. – № 6. – С. 57–82.
7. Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры / В.З. Демьянков // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю. Шведовой / Отв. ред. М.В. Ляпон. – М.: Издат. центр «Азбуковник», 2007. – С. 606–622.
8. Карасик В.И. Лингвокультурные концепты: Подходы к изучению / В. И. Карасик // Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. науч. трудов: Изд. 2-е, доп. – М.: ИНИОН РАН, 2008. – С. 127–155.
9. Книгин А.Н. Учение о категориях: Учебное пособие для студентов философских факультетов / А.Н. Книгин. – Томск: Томский гос. ун-т, 2002. – 193 с.
10. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник: 2-е изд., испр. и доп. / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
11. Кричевец А.Н. Ценностно-перформативное измерение психологических теорий / А.Н. Кричевец // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2010. – Т. 7. – № 4. – С. 3–19.
12. Леонтьев Д.А. Психология смысла: Природа, строение и динамика смысловой реальности: 3-е изд., доп. / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2007. – 511 с.
13. Лобок А.М. Антропология мифа / А.М. Лобок. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 688 с.
14. Мареев С.Н. Зачем человеку личность / С.Н. Мареев // Мир психологии. – 2007. – № 1. – С. 114–125.
15. Мухина В.С. Личность: Мифы и реальность (Альтернативный взгляд. Системный подход. Инновационные аспекты) / В.С. Мухина. – Екатеринбург: ИнтелФлай, 2007. – 1072 с.
16. Федотова В.Г. Основные исследовательские программы социально-гуманитарных наук / В.Г. Федотова // Философия науки. Методология и история конкретных наук: Учебное пособие. – М., 2007. – С. 285–305.
17. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии: Теоретические проблемы развития психологической науки: Изд. 2-е, доп. / М.Г. Ярошевский. – М.: Политиздат, 1974. – 447 с.

Балл Г.А.,

**ДВУХУРОВНЕВАЯ МОДЕЛЬ КАТЕГОРИАЛЬНО-ПОНЯТИЙНОГО АППАРАТА
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЯ**

Обосновывается двухуровневая модель категориально-понятийного аппарата человековедения (в частности, психологической науки). В его составе выделяются качественно различные единицы знания: а) категории; б) научные понятия, в которых категории находят конкретизацию. Характеризуются обобщающий и разграничивающий подходы к понятийной конкретизации категорий.

Ключевые слова: единица знания, категория, научное понятие, термин, концепт, понятийная конкретизация категорий.

G. Ball

**A TWO-LEVELS MODEL OF THE CATEGORY-NOTIONAL APPARATUS OF HUMAN
SCIENCES**

A two-levels model of the category-notional apparatus of psychology and other human sciences is grounded. Qualitatively different units of knowledge are distinguished in that apparatus, namely: (a) categories; (b) scientific notions which concretize the categories. The generalizing approach to the notional concretization of categories as well as the differentiating one are characterized.

Key words: unit of knowledge, category, scientific notion, term, concept, notional concretization of categories.